

Herännäisyyden muutos Tuhkimosta kuninkaanmorsiameksi

Olavi Kares ja nationalistinen myytinrakennus

Jo vuosikymmenien ajan kansainvälinen nationalismin tutkimus on ollut kiinnostunut nationalistisesta myytinrakennuksesta sekä nationalististen liikkeiden ja liikehdintöjen historiatulkintoista. Nationalististen traditioiden keksimistä on puolestaan tarkastellut esimerkiksi Eric Hobsbawmin ja Terence Rangerin toimittama *The Invention of Tradition* (1983). Keksimällä uutta historiaa tai tulkitsemalla uudelleen vanhaa, jo tunnettua historiaa, nationalistiset liikkeet, niiden uudet eliitit, oikeuttavat omaa olemassaoloaan luoden kuvan menneisyydestä oman ideologiansa mukaiseksi.¹ Valtaa tavoittelevien liikkeiden myytinrakennus tai historian uudelleentulkinta ei luonnollisesti rajoitu nationalistisiin liikkeisiin, vaan on yhtä lailla nähtävissä 1900-luvun totalitarismien kuten fasismin, kansallissosialismin ja neuvostokommunismien historiassa.

Tarkastellessaan imperiumeista irtaantumaan pyrkiviä separatistisia liikkeitä Anthony D. Smith on tuonut esille, että separatististen tavoitteiden yhteisenä kulttuurisena perustana on hänen etnohistoriaksi kutsumansa kiinnostus kansalliseen historiaan. Menneisyydestä ei olla kiinnostuneita menneisyyden itsensä vuoksi, vaan koska halutaan

löytää tai vaikka keksiä uusi, kansallisten tavoitteiden kannalta yhteiskunnallisesti ja poliittisesti käyttökelpoinen menneisyys. Tämän saavuttamiseksi joidenkin historiallisten asiointilöjen muistaminen ja toisten unohtaminen on välttämätöntä. Georg Schöpfliin on huomauttanut, että myyttien rakentajia ovat julkiseen sanaan ja mediaan kiinni pääsevät ja niitä kontrolloivat eliitit, esimerkiksi poliitikot, monarkit, virkamiehistö, papisto ja kirjailijat.²

Myytinmuodostusta tarkastellut Roland Barthes (1915–1980), semioottisen myytintutkimuksen uranuurtaja, tarkasteli myyttejä tietoisesti luotuina aatteellisen sisällön välittäjinä, joiden tehtävänä on edistää ja palvella tiettyä ideologiaa sekä sen legitimoimintia. Myytillä Barthesin kuvaamassa mielessä on historiallinen perusta. Hän myös kuvasi oivalta-

1 Gellner 1983, 48–49, 55–58, 124; Hobsbawm 1989a, 1–14; 1989b, 263–307; Smith 1998, 126–129; Gee 2012, 107–109.

2 Smith 1993, 126–127, 128, 129. Myyttien taksonomiasta ja myyteistä rationaalisen tutkimuksen esteinä Schöpfliin 1997, 19–20, 22–23, 25–27, 32. Myyttitulkintoista ja reality of the really made up -lähestymistavasta Overing 1997, 3, 6–10.

vasti moderneja porvarillisia eliittejä ”kätkeytyvinä eliitteinä”. Kyse on ilmiöstä, jossa eliitti kieltää oman eliittiluonteensa ylläpitämällä uuden hegemonian perustamisvaiheessa syntyntä myyttiä omasta kansanomaisuudestaan, kumouksellisuudestaan ja demokraattisuudestaan.³

Barthesin huomautukset ja kansainvälisessä nationalismitutkimuksessa käydyt keskustelut ovat nationalistisesta kansakunnanrakennuksesta syntyneen Suomen sekä sen historian ymmärtämisen ja tulkitsemisen kannalta kiinnostavia myös suomalaisen teologianhistorian näkökulmasta. Ne tarjoavat teoreettisen tulkintaperspektiivin tarkastella valtaa, myös uskonnollista valtaa, eri tavoin tavoitelleita ryhmiä ja Suomessa toteutettua monimuotoista kansallisten myytinrakennusta. Yksi tällainen myytinrakennushanke, herännäisyyden kansallisen merkityksen korostaminen, liittyi 1800-luvun teologianhistoriaan ja sitä kautta siihen kuvaan, jota Helsingin yliopiston teologinen tiedekunta sittemmin opetti autonomian kaudesta papeille, lehtoreille ja uskonnonopettajille.

OIKEAN TEOLOGIAN MYYTTI

Aate- ja oppihistorian väitöskirjassani olen tarkastellut nationalistista teologista myytinrakennusta suhteessa tuon myytin suomalaisen teologian historiasta unohtamaan dogmatiikan professori Axel Adolf Laurelliin (1801–1852). Oikean teologian myytti oli tulkinta, jota Suomalaiseen puolueeseen (sittemmin Kansallinen Kokoomus) liittyneet teologit ja yliopistomiehet rakensivat 1900-luvun alussa. Sen perusongelma oli, että luotu myyttitulkinta oli poliittista ja uskonnollis-teologista valtaa tavoitelleen eliitin historiaan heijastama kuva omista arvoistaan ja arvostuksistaan, ei historiallisin lähtein perusteltu tulkinta autonomian kaudesta. Tulkinta ei perustunut lähdetutkimukseen, vaan ”vääränlaisten” teologiunohotamiseen näin luodusta historiasta.

Oikean teologian myytin keskeinen muotoilija oli vaikutusvaltainen historian professori Ernst Gustaf Palmén (1849–1919), joka toimi vuosina 1884–1911 Suomen ja Skandinavian historian professorina. Eläkkeelle siirryttyään hän toimi Suomen kirkkohistoriallisessa seurassa muun muassa sen

varaesimiehenä.⁴ Kysymys oli siitä, mikä autonomian kauden teologisessa tutkimuksessa esitettiin olleen keskeistä aikakautena, jolloin suomalainen yliopistokoulutus tieteellistyi ja alkoi painottaa uuden tieteellisen tiedon tuottamista. Helsingin yliopistossa alkoi kehitys kohti tutkimusyliopistoa tilanteessa, jossa koulutuksen aiemmat ulkopuoliset, suomenkieliset ja naisetkin, pääsivät yliopistotutkintoihin johtavalle opintielle. Palmén, joka ei ollut Suomen autonomian kauden tutkija, tarkasteli vuonna 1913 julkaisemassaan artikkelissa Helsingin yliopiston vuosien 1828–1852 teologista tiedekuntaa, sen virantäyttöjä ja viranhoitajia. Teologista tiedekuntaa tuona ajanjaksona Palmén luonnehti omituisen köyhäksi. ”Köyhyys” tarkoitti uskonnollisen hartauden puutetta; ”raittiisti pulppuavan kristillisen mielen lähteet näyttivät miltei kuivuneilta”. Tilanne kuitenkin muuttui, kun ”vihdoin kansan syvistä riveistä lähtenyt herännäisyys on ehtinyt kantaa hedelmiä korkeammankin opetuksen hyväksi; silloin tulee aika, joka vuorostaan on tiedekunnan loistavampia, A. F. Granfeltin, A. W. Ingmanin ja F. L. Schaumanin aika.”⁵

Palménin mukaan oli sanomattakin selvää, että 1850-luvun puolivälistä alkanut teologian kukoistuskausi johtui Suomen kansassa virinneestä aiempaa hartaammasta uskonnollisesta elämästä, 1800-luvun alun ”alennuskausi” puolestaan kääntäen siitä, että tällaista uskonnollista harrastuneisuutta ei ollut.⁶ Palménin mukaan suomalaisen ”kansan” uskonnollinen herääminen, jolla todellisuudessa ei ollut mitään ohjelmallista, koulutuksellista liittymäkohtaa tai uskonnollisesti velvoittavaa motivaatiota tieteelliseen tutkimustyöhön, tuotti teologisen tieteenharjoituksen kukoistuskauden. Historian professori Palménilla oli täysin ylitulokittu kuva herännäisyyden ainutlaatuisuudesta. Hänen mukaansa jotkut ulkopuoliset ”saattoivat loukkaantua herännäisyyden piirissä ilmeneviin joihinkin ulkoisiin seikkoihin kohdistuvaan suvaitsemattomuuteen. Mutta on anteeksiantamaton erehdys, jos jälkimaa- ilma tällaisten ulkopuolisten vuoksi unohtaisi, ettei pari vuosisataa meillä niin tehokkaasti ole synnyttänyt toista liikettä, joka niin laajoissa piireissä sekä niin tehokkaasti olisi hedelmöittänyt kansallisen elämämme eri aloja.”⁷

Palmén esitti, että herännäisyys nosti teologian tieteellisen tason 1800-luvulla. Herännäisyyteen kuulumattomat ja ”pietismää” arvostelleet ruotsinkieliset teologit olivat puolestaan huonoja teologeja. Kun Palménin lähtöoletus oli tämä, hän siis sivuutti Lauantiseurain intellektuellipiiriin ruotsinkielisten jäsenten Axel Adolf Laurellin (dogmatiikan professorina 1836–1852) sekä Bengt Olof Lillen (kirkkohistorian professorina 1840–1871) tosiasialliset tieteelliset ja opetukselliset ansiot sekä sen yhteiskunnallisen vaikutuksen, joka heillä oli.⁸

Tulkintaa oikeista ja vääristä teologeista toistettiin vuosikymmenestä toiseen ilman 1800-luvusta kertovien alkuperäislähteiden tutkimista. Palménin käyttämiä teologian tieteellisyyden arviointikriteereitä ei niin ikään kyseenalaistettu. Ei kysytty, voidaanko millään yliopistollisella oppialalla vakavassa mielessä arvioida tutkijan tieteellistä tasokkuutta hänen äidinkiensä ja hänen uskonnollisen vakaumuksensa perusteella, sen mukaan oliko tutkija herätysliikemies tai vähintäänkin myötämielinen herännäisyydelle.

Oikean teologian myynti esitti pitkäaikaiseksi osoittautuneen tulkinnan herännäisyyden tieteellisestä merkityksestä. Herännäisyydestä, jonka väitettiin nostaneen teologian tieteellistä tason, syntyi kuitenkin herännäis-beckiläinen raamattuologia. Sen edustajaa Erkki Kailaa (1867–1944) ja herännäisiin lukeutunutta Jaakko Gummerusta (1870–1933) historian professori E. G. Palmén tuki teologisen tiedekunnan virantäytöissä.⁹ Herätysliikkeestä puhuminen, sen sijaan, että olisi puhuttu beckiläisyydestä, toimi barthesilaisena koulujakäyneen eliitin, yliopistomiesten ja pappien, kätkeytyminenä rahvaan herätysliikkeen kansanomaisuuteen. Tähän liittyi uuden eliitin poliittisen vallan tavoittelu; tulkinnan keskeinen edustaja E. G. Palmén oli Suomalaisen puolueen vaikutusvaltainen edustaja ja Erkki Kailan, myöhemmän arkkipiispan, tavoin Kokoomuksen kansanedustajia.

Jo myytin alkuvaiheessa ”herännäisyyteen” liitettiin mitä moninaisimpia kulttuurivaikutuksia. Herätysliikkeisiin on Suomessa kuitenkin aina kuulunut pieni vähemmistö luterilaisen kirkon jäsenkunnasta. Yhden rahvaan herätysliikkeen nostaminen suomalaisen kulttuurimuutoksen yti-

meen ja teologian tieteellisen tason kohottajaksi oli absurdia, mutta erinäisissä poikkeusoloissa – sortovuosina, vuoden 1918 sodan jälkeisessä tilanteessa ja myöhempinä sotavuosina – eri tavoin tarkoituksemukaista eikä tälle tulkinnalle löytynyt vakavasti otettavia haastajia.

HERÄNNÄISYYDEN KOHOAVAN ARVOSTUKSEN KETJU

Herännäisvaikuttaja, pastori ja herännäisopiston johtaja Olavi Kares (1903–1988), profiloiti itsensä Suomen kirkkohistorian tuntijana. Hän ei koskaan väitellyt eikä tutkinut autonomian kauden yliopistoteologiasta kertovia lähteitä, vaan oppi tulkintansa Suomen 1800-luvun aate- ja oppihistoriasta Oikean teologian myytin herännäisyyden kansallista merkitystä korostaneesta traditiosta. Tämä oli sikäli traagista, että hän, kuten teologisen tiedekunnan antama historianopetukseen, ei tuntenut kirkkohistorian oppialan todellisia 1800-luvun uudistajia, historianopetuksen teologiseen tiedekuntaan tuonutta kirkkohistorian professori Bengt Olof Lilleä eikä ensimmäisen suomenkielisen teologisen

-
- 3 Barthes 1994, 17, 173–174, 189, 192–197, 197–200, 206.
 - 4 Palmén oli yksi Suomalaisen Tiedeakatemian perustajia, valtiopäivämies, Kordelinin säätiön hallituksen puheenjohtaja, Suomen kirkkohistoriallisen seuran johtokunnan jäsen ja varaesimies sekä useaan otteeseen Suomen Historiallisen Seuran esimies. Hän oli myös aatelissäädyn valtiopäivämies 1877–1885, yliopiston edustaja pappissäädystä 1886–1906 ja Suomalaisen puolueen kansanedustaja 1907–1909. Palménista www.helsinki.fi/keskusarkisto/professorimatrikkeli (15.3.2016).
 - 5 Palmén 1913, 316–317, 325, 359. Luukkanen 2014, 89–111; 2016, 193–260.
 - 6 Palmén 1913, 359–360.
 - 7 E. G. Palménin puhe 13.5.1918 Suomen kirkkohistoriallisen seuran kokouksessa, ks. Kares 1943, 19–20.
 - 8 Samaa tulkintaa edustivat myös esim. Martti Ruuth, Antti J. Pietilä ja Osmo Tiilikä. KK Coll 192.9, ”Teologia 1800-luvulla Suomessa”. Ruuth 1928a; Ruuth 1910, 200; 1928b, 117, 118; 1934, 149, 151; Pietilä 1914, 31; Luukkanen 2016, 221–222, 231, 235–237, 248–249.
 - 9 HYKA Kanslerin virantäyttöasiakirjat 6/1896. Ijäs 1993, 54–55, 64–65, 97. Erkki Kailan ei ole ajateltu olleen beckiläinen. Kuitenkin Kailan *Vartijassa* julkaisemat artikkelit vuodelta 1891 sekä hänen väitöskirjansa vuodelta 1895 selkeästi liittävät hänet beckiläisen raamattu-teologian edustajiin. Luukkanen 2016, 211–215.

väitöskirjan kirjoittanutta Johan Samuel Pajulaa (1856–1918), joka julkaisi ensimmäiset arkistolähteisiin perustuvat väitöskirjatutkimukset Suomen kirkkohistoriasta. Kyse ei kuitenkaan ollut vain joidenkin historian henkilöiden muistamisesta tai unohtamisesta. Myös kuva autonomian kauden tapahtumista, uskonnosta, yliopistoteologiasta ja aikakauden yleisestä historiasta muodostui historiallisten lähteiden vastaiseksi. Edelläkävijä Lille, jonka opetustyön urauurtavuus on tarkistettavissa Helsingin yliopiston painettuina julkaistuista ohjelmista, oli varhaisen yliopistoherännäisyyden kriitikko. Edelläkävijä Pajulan yliopistouran tuhosivat herännäis-beckiläiset raamattufundamentalistit.¹⁰

Kares oli yksi Oikean teologian myytin uusintajista siinä mielessä, että hän rikastutti aiempaa myyttitulkintaa uusilla elementeillä. Kares piti jatkosodan aikana, 19. tammikuuta 1943, Suomen kirkkohistoriallisessa seurassa vuosikokousesitelmän ”Eräitä näkökohtia myöhäisemmän herännäisyyden historiallisesta arvioinnista”. Oikean teologian myytin historiatulkinnan vaikutus näkyy Kareksen esitelmässä ja sen pohjalta myöhemmin julkaistussa artikkelissa kolmella tavalla.¹¹ Myytin syrjäyttämät 1800-luvun ”huonot” teologit sekä heidän aikakautensa uskonnollis-tieteellinen konteksti jäivät Kareksen esityksessä huomiotta. Toiseksi tulkinta herännäisyyden kansallisesta merkityksestä kohosi esitelmässä sodan poikkeusolojen vuoksi uusiin sfääreihin. Kolmanneksi artikkeli on julkaistu osoittamaan Kareksen professoripätevyyttä, kun Oikean teologian myytin mukaisesti herännäistautainen teologi yritettiin saada kiinnitetyksi teologiseen tiedekuntaan opettamaan uskonnollisesti oikeanlaista kirkkohistoriaa.

Kareksen professorihanke

Ilmari Salomies (1893–1973) siirtyi Helsingin yliopiston kirkkohistorian professuurista Viipurin hiippakunnan piispaksi vuonna 1943. Hänen seuraajakseen tuli vuonna 1945 FT Aarno Maliniemi (1892–1972), joka oli filologi, klassisen kirjallisuuden ja erityisesti keskiajan tuntija. Salomiehen siirtymistä piispaksi oli ennakoitu jo aiemmin 1940-luvulla. Ilmeisesti osin tähän hankkeeseen liittyen Kares sai teologian kunniatohtorin arvon

vuonna 1942. Ilkka Huhta on kuvannut, kuinka muutamat teologisen tiedekunnan hengellisestä tilasta huolestuneet dogmatiikan professori Osmo Tiirilän (1904–1972) johdolla halusivat Kareksen Helsingin yliopiston teologiseen tiedekuntaan herännäisyyden professoriksi liian maalliseksi koetun Maliniemen rinnalle.¹²

Aarno Maliniemi oli yliopistossa ansioituneeksi tunnustettu historiantutkija. Helsingin yliopistolle oli myönnetty varat kolmeen henkilökohtaisen ylimääräisen professorin virkaan vuonna 1945. Maliniemi oli voittanut historiallis-kielitieteellisen tiedekunnan äänestyksessä ykkössijan tutkijana, jolle esitettiin henkilökohtaista professuuria. Koko yliopiston esityksessä henkilökohtaiseen professorinvirkaan nimitettävistä hän oli kolmas. Maliniemen professuurin oppialaksi oli määritelty keskiajan oppihistoria. Tilanne oli kuitenkin se, että Yrjö Ruudulle (1887–1956) oli jo vuonna 1939 esitetty henkilökohtaista professorinvirkaa, joka tuon ajan oloissa oli jäänyt myöntämättä. Näin Ruutu sai professuurin listan ulkopuolelta ja esityksessä kolmanneksi listattu Maliniemi jäi ilman virkaa.¹³

Teologisessa tiedekunnassa oli avoinna kirkkohistorian professuuri. Olavi Kareksen mukaan häneen otti ensimmäisenä yhteyttä professorihankeesta Kuopion piispa Eino Sormunen (1893–1972), vuosien 1934–1939 dogmatiikan professori. Piispa kertoi olevansa huolestunut siitä, kenestä tulee yleisen kirkkohistorian professori Helsingin yliopistoon Ilmari Salomiehen jälkeen. ”Voi tapahtua aivan suuri vahinko. Ainoa varustukseltaan pätevä mies olet sinä. Kirjoita hyvä kirja – – Luulen, että Ilmari on valmis auttamaan neuvoillaan, samoin minä minkä tarvitset”, Sormunen kirjoitti 1.3.1943 päivätyssä kirjeessään. Ajatus Kareksen professuurista oli yliopistohistoriassamme poikkeuksellinen, sillä hänellä ei ollut akateemisia meriittejä teologiassa eikä millään muullakaan oppialalla. Hän oli suorittanut yliopistossa vain teologisen erotutkinnon vuonna 1927, mikä vastaa suurin piirtein nykyistä kandidaatintutkintoa, kuitenkin ilman kandidaatintyötä.¹⁴

Piispa katsoi siis asiakseen vaikuttaa yliopiston professorinvalintaan. Sodanaikaisessa virantäytössä tilanne oli se, että teologinen tiedekunta ei ollut tuottanut riittävästi historiantutkijoita, jotka olisivat

kyenneet kilpailemaan kirkkohistorian professuurista herätysliikkeisiin kuulumattoman Maliniemen kanssa. Piispa Sormusta ei kiinnostanut tieteellisessä mielessä pätevän henkilön nimittäminen kirkkohistorian professoriksi, uusien pappien ja tulevien alan tutkijoiden opettajaksi. Ehdotus kertoo, että hänelle ja muille Kareksen tukijoille tärkeää oli saada virkaan oikeanlainen henkilö, vaikka tällä ei ollut minkäänlaista tutkimuksen tai tutkinnoin osoitettua tieteellistä pätevyyttä. Kyse oli uskonnollisten konservatiivien yrityksestä, Kareksen avulla ja aiempaa Oikean teologian myyttiä seurailleen, tehdä Helsingin yliopistossa opetettavasta kirkkohistoriasta herännäisyyden merkitystä korostava, uskonnollisesti määrääntyvä oppiala.

Samansisältöinen kirje Karekselle tuli pari päivää myöhemmin hänen ystäväkseen kutsumalta dogmatiikan professori Osmo Tiililältä, joka oli arvioinut Kareksen 1942 ilmestynyttä herännäishistoriaa erittäin myönteisesti Isänmaallisen kansanliikkeen *Ajan suunta* -lehdessä. Tiililä kirjoitti: ”Etkö voisi nopeasti siirtyä yleisen kirkkohistorian alueelle ja laittaa itsesi sillä tavoin päteväksi?” Kares hakikin professuuria ja sai myönnettyssä pätevytymisajassa valmiiksi Lutheria käsittelevän kirjan – tämän tutkimusteeman valintaan vaikutti luultavasti Eino Sormusen Luther-kiinnostus – sekä teoksen *Eräitä kirkkohistoriallisia* näköaloja (262 s.). *Näköaloja*-teos sisältää kirkkohistorian uskonnollista luonnetta korostavan esipuheen. Se kertoo, että Kareksen ja hänen laillaan ajattelevien mielestä oli olemassa yliopistollinen historian tutkimusala, joka havaitsi historiassa Jumalan vaikutuksia ja jonka tuli yksilöiden historiaa tarkastellessaan varoa, ettei Jumalan maailmanhallinta ja johdatus tullut kielletyksi.¹⁵

Virantäytössä teologinen tiedekunta valitsi ykkössijalle filosofian tohtori Maliniemen, joka niin ikään oli teologian kunniatohtori ja jonka opinnot sekä tieteellisen tuotannon määrä ja laatu olivat Karekseen verrattuna ylivoimaisia. Kareskin todettiin päteväksi, joskin asiantuntijana toiminut historian professori Jalmari Jaakkola (1885–1964) julisti hänet epäpäteväksi. Jaakkola perusti näkemyksensä siihen, että Kareksella oli vähäinen akateeminen koulutus. Jaakkolan mukaan Kareksen kirjat olivat

kirjailijan, puhujan ja julistajan, mutta eivät tiedemiehen tuotantoa. Herännäisromanttisiksi kutsuimiinsa kuvauksiin Jaakkola kaipasi objektiivista, ulkopuolista tutkijanotetta. Muina asiantuntijoina toimivat 75-vuotias Martti Ruuth (1870–1962) ja Ilmari Salomies, aiemmat kirkkohistorian professorit, joiden mielestä Kares oli pätevä hakemaansa virkaan. Kumpikaan ei pohtinut, miten vähäiset opinnot suorittanut ja tohtoriksi väittelemätön Kares olisi kyennyt opettamaan opiskelijoita tai ohjaamaan ja arvioimaan uutta tutkimusta.¹⁶

-
- 10 Tuolloin ei käytetty termiä fundamentalismi, vaan tämän ilmiön suomalaisestajajat kuvasivat positiotaan raamattu-teologiaksi tai, kuten Erkki Kaila, ”realistiseksi katsantokannaksi kristinuskon totuuksiin nähden”. Beckiläisyysdeksi kutsuttu suomalainen raamattuteologia oli laajan saksalaisperäisen rationalismi-supranaturalismi-kiistan yksi ilmentymä. Se oli ns. yliluonnollisuuden teologiaa, joka tulkitsi yliopistoteologian erityislaatuiseksi uskon tiedoksi eikä hyväksynyt ajatusta, että kristinuskon ilmiöineen olisi yksi rationaalisen, tieteellisen tutkimuksen kohde muiden tutkimuskohteiden joukossa. HYKA, TTA, tdk ptk 12.5.1898, § 1. Luukkanen 2000, 103–108; 108–117; 204–205. Rationalismista ja supranaturalismista Murto-rinne 2006, 121–123; Luukkanen 2016, 23, 156–163, 211.
- 11 Kares 1945, 221–249.
- 12 Huhta 2004, 801. Maliniemellä oli ”omat ennakkoluulonsa” teologisen tiedekunnan pappiskasvatuksen tieteellisyydestä. Lehtiö 2004, 214–217. Maliniemen muita kirkkohistorioitsijoita maallisemmasta tutkijanotteesta myös Eilola & Salonen 2014, 57. Suomalaisessa Tiedeakatemias-pitämässään muistopuheessa kirkkohistorian professori Kauko Pirinen mainitsi lyhyesti ”erään” herätysliikkeen hankkeen kirkkohistorian professorinviran perustamiseksi. Hän ei analysoinut eikä kommentoinut hanketta muutoin kuin Maliniemen tuntemusten kautta: tämä koki hankkeen henkilökohtaiseksi epäluottamuslauseeksi. Maliniemen pätevyiden kirkkohistorian professoriksi kyseenalaistivat hänen aikansa uskonnolliset konservatiivit, mitä Pirinen ei maininnut, mutta hän ikään kuin käänsi Maliniemen 1970-luvun uskonnollisten käsitysten puolustajaksi: ”Maliniemen työn pohjana olivat sellaiset arvot, joita nyt monilla aloilla pidetään halpoina, kristillisten arvojen kunnioitus, jolle kaikki hurskastelu ja klerikalismi olivat vieraita”. Pirinen 1975, 97, 98.
- 13 HYKA, Helsingin yliopiston konsistorin pöytäkirjat 21.2.1945; 28.3.1945. Ruudusta Soikkanen 2002, 437–441.
- 14 HYKA, TTA, Teologisen tiedekunnan matrikkeli 1912–1929, Kaarle Olavi Kares. Kares 1975, 127.
- 15 Kares 1945, 18–19; 1975, 105–106, 127–128, 170–177. Mäkinen 2007, 202.
- 16 Maliniemi nimettiin kirkkohistorian professoriksi 31.12.1945 poikkeuksellisesti yliopiston kanslerin nimitämänä ”tasavallan presidentin estyneenä ollessa”. HYKA konsistorin pöytäkirjat 15.1.1946, § 6.

Teologinen tiedekunta antoi ykkössijan Maliniemelle. Se ei kuitenkaan ollut ehdollepanosta yksimielinen, kuten Simo Heininen on osoittanut: Tiililä äänesti virkaan Karesta. Virantäyttö oli Karekselle pettymys ja hän sai kertomansa mukaan ”ikävän mielen” erityisesti Maliniemen häijyyden tähden. Herännäisopiston johtajalle ei näyttänyt tulleen mieleenkään, ettei hän olisi ollut tiedemies eikä tieteellisessä mielessä historian tutkija. Tiililä puolestaan selitti Malinniemen ”häijyyttä” tämän pelolla, että hän häviäisi viranhaun. Kommentoimissaan viranhakua Kares katsoi muistelmissaan asialliseksi huomauttaa, että Maliniemi oli jollain tavalla komplekseja sisältävä sielu.¹⁷

Kun professorihanke epäonnistui, syntyi uusi hanke perustaa Karekselle henkilökohtainen ylimääräinen professuuri teologiseen tiedekuntaan, mistä hankkeesta Kares ei kerro muistelmissaan. Herättäjä-yhdistys lähetti Helsingin yliopistolle kirjeen, jossa se sitoutui suorittamaan yliopistolle vuosittain henkilökohtaisen ylimääräisen professorin palkan – summaa ei mainittu – sillä ehdolla, että teologiseen tiedekuntaan perustettaisiin Suomen kirkon hengellisten liikkeiden tutkimuksen professuuri ja että viran haltijaksi nimitettäisiin teologian kunniatohtori Kares. Yliopiston konsistori pyysi asiasta lausuntoa teologiselta tiedekunnalta.¹⁸

Uuden testamentin eksegetiikan professori Aimo T. Nikolainen (1912–1995) oli juuri nimitetty virkaansa vain 34-vuotiaana vuonna 1946. Hän esitti useita epäilyksiä Kareksen pätevydestä, mutta päätyi pitämään, ”tosin epäilyksin”, häntä päteväksi, koska vuoden 1945 virantäytössä Martti Ruuth ja Ilmari Salomies olivat näin tehneet. Nikolaisen tavoin asiaan suhtautui toinen uuden polven eksegeetti, 38-vuotias Vanhan testamentin eksegetiikan professori Aarre Lauha (1907–1988). Hän ei osallistunut kokoukseen, mutta jätti asiasta lausuntonsa. Hänen mukaansa virkatarjouksen Kares-ehto tuotti sivumaun, että hankkeessa tiede ja sen vaatimukset olivat kakkossijalla. Hän huomautti, että herännäisyyden tarkastelussa Kareksella ei ollut tieteellistä näkökulmaa, hän valikoi lähteensä ja antoi asioista yksipuolisen kuvan. Hän, kuten muutkin teologian professorit paitsi Maliniemi, ilmaisi kiitollisuutensa Herättäjä-yhdistyksen tarjouksesta ja päätyi

pitämään Karesta päteväksi tiedekunnan aiemman, vuoden 1945 ratkaisun perusteella. Lauha kuitenkin huomautti, että jos virka otettaisiin vastaan, viran alasta olisi vielä neuvoteltava. Kareksen kirjoitukset kun eivät käsitelleet Suomen uskonnollisia liikkeitä, vaan ainoastaan herännäisyyttä. Hän myös kyseli, olisiko Herättäjä-yhdistys halukas jatkamaan professuurin rahoitusta, jos sen hoitajaksi tulisi evankelista tai lestadiolaistaustainen tutkija. Tiedekunnan vanhemmat professorit, tuolloin systemaattisen teologian professorina toiminut Yrjö J. E. Alanen (1890–1960) sekä käytännöllisen teologian professori Aarni Voipio (1891–1965) ja 42-vuotias Kareksen ystävä Osmo Tiililä puolsivat hanketta. Tiililä myös huomautti, että Kareksella olisi mahdollisuus kehittää metodologiaansa, mikäli työskentelisi tiedekunnassa. Toisin sanoen kirkkohistorian professorina toimiessaan Kares voisi opetella, miten historiaa tutkitaan.¹⁹

Kares-hanke kertoo, että kirkkohistorian aiempien professoreiden Ruuthin ja Salomiehen käsitys tieteellisestä historian tutkimuksesta oli erilainen kuin historioitsijoilla. Jaakkola ja Maliniemi eivät pitäneet Karesta tutkijana tai tiedemiehenä eivätkä päteväksi professoriksi. Omassa lausunnossaan Maliniemi viittasi Herättäjä-yhdistyksen rahoituslupauksen epämääräisyyteen ja Kareksen aiemmin todettuihin, kriittiselle tutkimusotteelle aivan vieraisiin piirteisiin. Kareksen resipiittiaikanaan kirjoittama Luther-kirja, jota oli kiitetty nopeasta valmistumisesta, oli hänen mukaansa kompilaatio, huonosti kokoonpantu ja lähteidenkäytöltään puutteellinen. Kirja ei myöskään tuonut esille mitään uutta tietoa. Hän myös esimerkein kuvasi Kareksen ”omituisia kummellusta”, puolueellista ja lähteistä piittaamatonta esitystapaa. Malinniemi arveli, että Kareksen opetustoimi muodostuisi yksipuolisen pietistiseksi, mikä hämmäntäisi tiedekunnan tosinajattelevia opiskelijoita. Hänen mielestään Herättäjä-yhdistys olisi toiminut paremmin, jos se olisi tehnyt Kareksesta leipähuolista vapaan kirjailijan sen sijaan, että se yritti ”sitoa häntä yliopistoon”.²⁰

Monivaiheisessa hankkeessa Karekselle yritettiin esittää myös Suomen kirkkohistorian henkilökohtaisen professorin nimikettä tilanteessa, jossa teologinen tiedekunta halusi perustaa Maliniemen

esityksestä uuden historia-alan viran jakamalla kirkkohistorian professorin yleiseen ja Suomen kirkkohistoriaan. Professori Nikolainen vastusti Kareksen nimitystä Suomen kirkkohistorian professoriksi tiedekunnan kokouksessa marraskuussa 1947. Hänen mukaansa ei ollut tarpeen sotkea tiedekunnan omia suunnitelmia, kun Suomen kirkkohistoriaan oli tarjolla esimerkiksi dosenttitasoinen henkilö, ”tiedekunnan vanhin dosentti”, millä Nikolainen ilmeisesti viittasi vuosina 1932–1935 Suomen kirkkohistorian dosenttina toimineeseen Tor Krookiin (1893–1870). Myöskään Aarre Lauhan mukaan Kareksen suunnitellun professorin alaa ei ollut tarpeen laajentaa vaan pikemminkin supistaa. Alasen ja Voipion kannattaessa aiempaa hengellisten liikkeiden professorin nimikettä dekaanina toiminut Tiililä kannattikin tässä kokouksessa Karekselle yleisen kirkkohistorian professuuria. Dekaanin totesi Nikolaisen tavoin, ettei ollut aiheellista sotkea tiedekunnan omia virkasuunnitelmia, vaan nimittää Kares henkilökohtaiseksi professoriksi alalle, johon hänet oli aiemmin todettu päteväksi.²¹

Pontevimmin ajatusta Kareksen nimittämisestä Suomen kirkkohistorian henkilökohtaiseksi professoriksi vastusti Maliniemi. Lausunnonaan hän ilmoitti, että koko hankkeessa häntä vieroksutti sen uskontopoliittinen, ahdasnäköisesti pietistinen leima. Se ei ollut sopusoinnussa ”valtionyliopiston tarkoituserien kanssa”. Maliniemi esitti, että pääsy yliopistollisiin opetusvirkoihin ei voinut riippua siitä mihin uskonnolliseen tai muuhun suuntaukseen virkaan pyrkivä kuului, vaan siihen mikä oli hakijan kompetenssi. Hän myös kertoi perehtyneensä Kareksen julkaisemiin *Heränneen kansan vaellus*-teoksen osiin 3 ja 4. Teoksilla oli hänen mukaansa hartaudellisia, kaunokirjallisia ja muistitiedon tallentamiseen liittyviä ansioita, mutta ”tieteellisiä tutkimuksia ne eivät ole”, kuten lausunnonaan alleviivaten todettiin. Hänen mielestään Kareksen nimityminen Suomen kirkkohistorian professoriksi oli ajatuksenakin mahdoton.²²

Maliniemeä lukuun ottamatta – ja eksegeettien epäilyistä huolimatta – kaikki muut teologian professorit olivat valmiita ottamaan Kareksen henkilökohtaiseksi ylimääräiseksi professoriksi. Normaalisti henkilökohtainen professuuri myönnettiin

yliopistossa tutkimuksissaan huomattavan ansioituneiksi arvioituille dosenteille, joita tiedekunnat olivat ehdottaneet ja joiden ehdollepanojärjestyksestä henkilökohtaiseen professuuriin päätti yliopiston professorikunnan muodostama konsistori. Kares-hanketta käsiteltiin pari vuotta ja se eteni lopulta niin pitkälle, että Herättäjä-yhdistys oli lupautunut perustamaan miljoonan markan suuruisen säätiön viran rahoittamiseksi, kun yliopisto ensin perustaisi professorinviran Karekselle. Yliopiston konsistorin käsittelyissä ja teologisen tiedekunnan lausunnon tukemana professorinimikekin vaihtui yleisen kirkkohistorian professoriksi. Keväällä 1949 yliopiston konsistori, joka näyttää olleen valmis Kareksen nimittämiseen, pyysi hankkeesta oikeustieteellisen tiedekunnan lausunnon. Sen laati Aarne Rekola (1893–1965), vuosien 1947–1952 hallinto-oikeuden professori.²³

Rekola esitti, että Helsingin yliopisto ei voinut ottaa vastaan Herättäjä-yhdistyksen tarjousta. Hänen laaja lausuntonsa käsitteli kaikki Helsingin yliopiston viimeisten viidenkymmenen vuoden aikana saamat lahjoitusvirat, yleiset säädökset sekä Herättäjä-yhdistyksen ehdotuksen. Rekolan selvityksen

17 HYKA Kares 1975, 180, 181–182. Heininen 2005, 441.

18 HYKA konsistorin pöytäkirjat 1.5.1947, § 29.

19 HYKA TTA, teol. tdk:n ptk 22.5.1947, § 8.

20 HYKA TTA, teol.tdk:n ptk 22.5.1947, § 8. Maliniemi, joka vuodesta 1934 toimi Suomen kirkkohistoriallisen seuran varapuheenjohtajana, oli tutkijana Karekseen verrattuna omassa sarjassaan, mistä kertovat mm. kunniatohtorin arvot Upsalan (1952) ja Edinburghin St. Andrewsien (1960) yliopistoista. Pirinen 1975, 97, 98.

21 HYKA, TTA teol. tdk:n ptk 13.11.1947, § 9. HYKA, konsistorin ptk 17.12.1947, § 46.

22 HYKA, TTA teol. tdk:n ptk 13.11.1947, § 9. HYKA, konsistorin ptk 17.12.1947, § 46.

23 HYKA, konsistorin ptk 24.9.1947, § 8; 15.10.1947, § 5; 13.4.1949, § 19; 11.5.1949, § 3. Vuoden 1947 miljoona markkaa oli vuoden 2015 rahassa 58 170 e ja vuoden 1949 miljoona markkaa oli vuoden 2015 rahassa 42 480 e. Jo kahdessa vuodessa suunnitellun pääoman arvosta oli hävinnyt noin 27 prosenttia. Rekolan arvio rahanarvon vaihtelusta piti paikkansa. Vuonna 1950 miljoona markkaa oli vuoden 2015 rahassa 37 280 e, vuonna 1951 31 880 e ja vuonna 1952 31 580 e, jolloin Herättäjä-yhdistyksen Kareksen palkkaukseen suunnitellun pääoman arvosta olisi ollut jäljellä noin 54 prosenttia. www.rahamuseo.fi/rahanarvolaskin#FIN (24.3.2016).

mukaan viran rahoitusehdotus oli ongelmallinen. Kareksen viran edellyttämiä varoja ei ollut tarkoitus lahjoittaa yliopistolle, vaan Herättäjä-yhdistys olisi suorittanut hänen palkkasummansa yliopistolle vuosittain. Keneen siis Kares olisi virkasuhteessa? Jos Kareksen katsottaisiin olevan virkasuhteessa valtioon, kyseistä virkaa ei voitaisi tuolloisten säädösten mukaan perustaa eduskuntaa kuulematta. Jos taas virkasuhde olisi palkan maksavaan Herättäjä-yhdistykseen, perustettu virka jatkuisi Herättäjä-yhdistyksen taloudellisella vastuulla, professorin aseman turvaavien asetusten vuoksi, riippumatta siitä maksettiinko palkka vai ei. Rahanarvon vaihteluihin viitaten lausunnossa myös kyseenalaistettiin, olisiko miljoona markkaa riittävä summa professorinviran rahoittamiseksi. Rekola käsitteli myös yliopistosääntöjä, joiden mukaan yliopistovirkoihin voitiin kiinnittää erittäin painavista syistä erittäin ansioituneita tiedemiehiä. Oikeustieteilijä Rekolan tulkinta Kareksen pätevydestä oli selkeä. Häntä ei voitu pitää säädösten tarkoittamana erittäin ansioituneena tiedemiehenä, koska oli muita häntä laajempia tutkintoja suorittaneita kirkkohistorioitsijoita. Rekola esitti, että yliopisto ei voinut taloudellisten hankkeiden vuoksi sivuuttaa pätevyyskysymyksiä ja yleisiä virantäyttöperusteita. Jos näin tehtäisiin, yliopisto voisi saada leiman, että se myy virkoja ja professorinimikkeitä. Rekola viittasi myös siihen, että virkojen ”ostamista” olisi tulevaisuudessa vaikea kieltää tilanteessa, jossa lahjoitusvarojen turvin professorinvirkaa ilmaantuisi tavoittelemaan Karesta pätevämpiä kandidaatteja.²⁴

Kareksen henkilökohtainen ylimääräinen professori, jonka ensimmäisenä ideoi piispa Eino Sormunen vuonna 1943, eteni lähes maaliin, kunnes se kaatui oikeustieteellisen tiedekunnan lausuntoon vuonna 1949. Hankkeen etenemisen, ensin teologisessa tiedekunnassa ja sittemmin yliopiston konsistorissa, mahdollistivat lausunnoillaan aiemmat kirkkohistorian professorit Ruuth ja Salomies. Tämä kertoo kuinka pitkälle kahden professorin tuki ja vakuuttelut tieteellisestä pätevydestä saattoivat henkilön kantaa. Teologisessa tiedekunnassa Ruuthin ja Salomiehen näkemystä – ja täten myös heidän asiantuntemustaan siitä, mitä oli historian tieteellinen tutkimus – ei kiistänyt kuin professori

Maliniemi, vaikkakin uuden polven raamatuntutkijat Nikolainen ja Lauha, toivat lausunnoissaan esille hankkeen ongelmat. Teologisen tiedekunnan kannaksi muodostui, että Kares oli pätevä professoriksi, minkä tulkinnan puolestaan yliopiston professoreista muodostunut konsistori oli valmis hyväksymään ennen oikeustieteellistä asiantuntijalausuntoa. Kares, joka 1940-luvulta lähtien profiloitui herännäisyyden johtohenkilöksi, nimitettiin Kuopion piispaksi vuonna 1962.²⁵

Vuosijuhlaesitelmä kirkkohistoriallisessa seurassa

Olavi Kareksen Suomen kirkkohistoriallisessa seurassa vuonna 1943 pitämä esitelmä antaa viitteitä siitä, millaista opetusta hän olisi ”Suomen kirkon hengellisten liikkeiden tutkimuksen” professorina antanut, jos hanke tehdä hänestä kirkkohistorian professori olisi onnistunut. Kares aloitti esitelmänsä kuvaamalla herännäisyyden arvioinnissa tapahtunutta historiallista muutosta: arviot herännäisyyden ”kirkkohistoriallisesta merkityksestä” olivat ajan saatossa muuttuneet myönteisimmiksi. Tätä kohoavan arvostuksen ketjua kuvasivat Kareksen mielestä ”Granfelt, Råbergh, Bergroth, Aspelin-Haapkylä, Rosendal, Krook ja Jonzon”.²⁶ Kohoavan arvostuksen ketjua hahmotellessaan Kares ei erottanut herännäisyyttä, rahvaan uskonnollista liikettä ja tutkijoiden suhtautumista siihen, yhteiskunnan ylätason eli yliopistomiesten kartanoherännäisyydestä tai pappien omaksumasta herännäis-beckiläisyydestä. Hän ei myöskään maininnut ylätason heränneisiin kuuluneen, kirkkohistorian professorina 1900–1920 toimineen Jaakko Gummeruksen *Oma maa*-tietokirjassa esittämiä väitteitä herännäisyyden kansallisesta merkityksestä eikä liioin E. G. Palménin herännäistulkintoja.

Kareksen mainitsema pastori Elis Bergroth (1854–1906) oli Suomen ensimmäinen merimiespappi ja *Vartijan* päätoimittaja. Hän julkaisi teologisessa tiedekunnassa oppikirjana käytetyn teoksen *Suomen kirkko*. Teos oli ensimmäinen kokonaisuus Suomen kirkkohistoriasta. Kares ei esitelmässään maininnut, miten niin sanottuun kirkolliseen suuntaan luettu Bergroth arvioi herännäisyyttä. Eliitin heränneisiin sekä piispojen ja

pappien omaksumaan herännäis-beckiläisyyteen Bergroth suhtautui erittäin kriittisesti ja arvosteli heitä toistuvasti *Vartijan* kirjoituksissaan. Hän myös kertoi vuonna 1895, että Gustaf Johansson oli ottanut yhteyttä hänen työnantajansa Merimieslähetykseseuraan. Piispa oli hänen mukaansa uhanut Merimieslähetystä, ”jotta sen palveluksessa ollut yksityishenkilö [Bergroth] joutuisi vaikenemaan”. Bergroth viittasi myös ”rengasjärjestelmän” olemassaoloon. Hänen mielestään beckiläisillä oli toisiaan tukeva hyvä veli -järjestelmä.²⁷ Axel Fredrik Granfelt (1815–1892) toimi dogmatiikan professorina 1854–1875 ja Herman Råbergh (1838–1920) kirkkohistorian professorina 1872–1892. Kumpikin heistä suhtautui kriittisesti herännäis-beckiläisiin.²⁸

Vanhasuomalaisiin kuuluneen estetiikan ja kirjallisuuden professori Eliel Aspelin-Haapkyllän (1847–1917) Kares mainitsi ilmeisesti siksi, että tämä julkaisi herännäis-beckiläisen Lars Stenbäckin (1811–1870) herännäisyyden merkitystä korostaneen elämäkerran. Mielenkiintoista on, että elämäkerrallisen tarkastelun arvoiseksi nostettiin pappi, opettaja, Suomen ensimmäinen kasvatustieteen professori ja runoilija, joka vastusti uskonnollisin syin maallista runoutta sekä kansakoulua ja kaikille lapsille tarjottavaa tiedollista opetusta, mitä asiantilaa ei mainittu elämäkerrassa. Stenbäck, toisin kuin Oikean teologian myytin ignoroimat Stenbäckin aikalaiset yliopistoteologit Lille ja Laurell, ei ollut kulttuurin, teologisen tieteen tai koulutuksen uudistaja. E. G. Palménin vähämerkityksellisiksi leimaamat Laurell ja Lille, dogmatiikan ja kirkkohistorian yliopistollisen opetuksen tosiasialliset uudistajat, jäivät tuntemattomiksi ja vaille elämäkertaa, sen sijaan aikalaisvaikutukseltaan tosiasiallisesti vähäisen Stenbäckin rooli 1800-luvun vaikuttajana korostui.²⁹

Esimerkkeiksi herännäisyyden arvostuksen kohoamisesta Kares mainitsi kaksi herätysliikkeeseen kuulunutta historiankirjoittajaa: Mauno Rosendalin (1848–1917), joka oli pastori, oululainen oppikoulun opettaja ja herännäisyyden historioitsija, sekä Toholammilta syntyisin olleen pastori Aukusti Oravalan (1869–1961), jolla oli laaja kirjallinen tuotanto ja uskonnollinen sukutausta Pohjanmaan mystikkoliikkeessä. Kirkkohistorian professori ja

piispa Ilmari Salomiehen (ent. Salonen, 1934–1973) Kares mainitsi esimerkkinä varhaiseen pietismiin kohdistuneesta tutkimuksesta.³⁰

Paavo Ruotsalaisen, ”myöhäisemmän herännäisyyden merkittävimmän henkilöhahmon” kohdalla herännäisyyden arvostuksen noususuhdanne oli Karesen mielestä ollut mitä ilmeisin. Hän kirjoitti:

Tässä kehityksessä on luonnollisesti jossain määrin pelättävissä se vaara, että myöhäisemmän herännäisyyden historian ympärille kutoutuu legendanomainen sädekehä ja erämaan profeetta saa pyhimysglorian, jota hän elämänsä aikana aina väkivoimaisesti oli särkemässä.³¹

24 HYKA, konsistorin ptk 11.5.1949, § 3. Kares-hankkeessa ei ollut kyse siitä, etteikö teologia olisi kyennyt tuottamaan tutkinnoin pätevyityneitä tohtoreita. Teologian tohtorin tutkintoon kuului laajoja opintoja myös teologisen tiedekunnan ulkopuolella. Vuosina 1931–1947 kirkkohistoriasta väitteli tohtoriksi kahdeksan pastoria. www.helsinki.fi/teol/tdk/esittely/tietoja_tiedekunnasta/tohtorit.pdf (24.3.2016).

25 Piispanvaalissa vuonna 1956 Kares sai eniten ääniä Lapuan hiippakunnan piispaksi, mutta presidentti Urho Kekkonen ei tuolloisissa poliittisissa oloissa nimittänyt Karesta piispanvirkaan tämän lapuanliiketaustan, ehkä myös isän IKL-taustan vuoksi. Isä K. R. Kares esim. julisti Vihtori Kosolan Jumalan valitsemaksi johtajaksi Suomen kansalle. Kekkonen ”katumuskirje” Karekselle 16.1.1962, jossa hän kertoi perustaneensa käsityksensä hänestä 1930-luvun muistoihin. www.doria.fi. Huhta 2004, 801. Sulamaa 2004, 799; Heininen 2005, 441.

26 Kares 1945, 221.

27 Bergroth 1895a, 196; 1895b, 269.

28 Råbergh 1892, 5–8; Luukkanen 2000, 151. Teologiain keskinäisistä riidoista esim. ehtoollispakkokokymyksessä ks. Kares 1943, 19–60; Juva 1960, 317–327; Nokkala 1986, 253–259, 280–281 287, 289–296, 392; Murtoirine 1986, 181; Mäkisalo 1992, 37–46. Kiistan yhteydessä Råbergh hyvin suoraan arvosteli herännäis-beckiläistä Gustaf Johanssonia tämän luonteenheikkouksista.

29 Luukkanen 2013, 317–333.

30 Myös Tor Krook (1893–1970), joka jäi eläkkeelle Kokkolan kirkkoherran virasta, loi kirkollisen työuran ohella laajan kirkkohistoriallisen tuotannon ja teki pastorina yhteistyötä eri herätysliikkeiden kanssa; Wiirilinna 1969. Ruotsalaispiispa Bengt Jonzon (1888–1967) julkaisi tutkimuksen *Studier i Paavo Ruotsalaisens fromhet, med särskild hänsyn till frälsningssvisheten* (1935, 254 s.). Aspelin-Haapkyllästä Saarenheimo 2001.

31 Kares 1945, 221–222.

Kares viittasi arkeologi Juhani Rinteen (1872–1950) piispa Henrikiä koskevaan tutkimukseen, jonka mukaan Henrikin vaikutus oli suurempi tämän kuoleman jälkeen katolisena pyhimyksenä kuin hänen tosiasiallinen vaikutuksensa oli ollut hänen eläessään. Paavo Ruotsalaista Kares tulkitsi toisin. Huolimatta siitä, mitä hän edellä oli sanonut pyhimysglorian rakentamisesta, hän väitti, että Paavo Ruotsalainen merkitsi Suomen kirkon historiassa samaa kuin Aleksis Kivi Suomen kansalliskirjallisuudelle. Kareksen mukaan tämä kirjoitustaidoton herännäisvaikuttaja oli merkittävä ”kansallemme” ja koko luterilaiselle kirkolle, siis myös sille suomalaisten enemmistölle, joka ei kuulunut mihinkään herätysliikkeeseen.³²

Näin Kares rakensi Paavo Ruotsalaisesta neron sekä Aleksis Kiveen verrattavan kansallisen hahmon. Kysymystä siitä, kuinka suureen määrään tosiasiallisista suomalaista Paavo Ruotsalainen ja herännäisyys vaikuttivat – ja mikä oli herännäisliikkeen jäsenmäärä suhteutettuna koko ”kansaan” tai muiden herätysliikkeiden kannattajakuntaan – Kares ei käsitellyt. Herännäisyys, ”jonka ensimmäisenä julistajana ukko-Paavo vaikutti” oli Karekselle

taivaasta pudonnut siemen, ihmeellinen ja outo. Aikalaiset näkivät kyllä, että siemenestä kasvoi oras ja rehevä kasvi, mutta he ajattelivat epäluuloisina hedelmien sittenkin muodostua karvaiksi. Tältä näkökannalta voidaankin sanoa, että vasta myöhempi aika kykenee arvioimaan oikein uusien, merkittävien kirkkohistoriallisten vaiheiden todellisen arvon.

Kares tulkitsi asiaa siten, että herännäisyyden alkuvaiheessa sen ”valistuneemmissa piireissä” ei tunnistettu ”Suomen kansan sydämen ääntä”, vaan herännäisyys tulkittiin vieraaksi saksalaisen pietismin vaikutukseksi ja vaaraksi suurin ponnistuksin suojellulle puhdasoppiselle luterilaiselle kirkolle. 1800-luvun sivistyneistön herännäiskritiikissä ei kuitenkaan ollut kyse kirkollisen puhdasoppisuuden suojelemisesta, kuten Kares väitti, vaan laajasti ymmärrettynä uskonnon, aikansa tieteellisen maailmankuvan ja kulttuurin suhteesta sekä raamatuntulkinnan että historiantuntemuksen kysymyksistä. Lillen ja muiden lauantaiseläisten kulttuuriviha-

mieliseksi tulkitseman ”pietismin” kritiikkiä Kares ei maininnut.³³

”Huvittavana esimerkkinä” herännäisyyden kuvitellusta vaarallisuudesta Kares sen sijaan mainitsi oululaisen Gustaf Toppeliuksen (1786–1864) kirjeestä veljenpojalleen Sakari Topeliukselle. Siinä Toppelius kuvaa ”metodismia”, joka pietismin naamion suojissa pyrki palauttamaan ”hierarkian ja sen pimeyden, sen taikauskon ja sen verituomiot.” Mitä tarkemmin liikettä tarkasteli, sitä selvemmin kävi Toppeliuksen mukaan ilmi, ettei sen tarkoituksena ollut ihmiskunnan jaloimpien harrastusten suojeleminen.

Minne se pyrkii, jollei tekemään ihmisiä hulluiksi ja elämään tyytymättömiksi, riistämään heiltä kaiken huolenpidon toimeentulostaan ja siten saamaan heidät yhtä myöntyväisiksi kuin ne laumat, joita munkkivalta saattoi ohjata mielin määrin.³⁴

Karekselle tämä ”mielenpurkaus”, jonka kirjoittamisvuotta hän ei maininnut, oli ”paremminkin huvittava poikkeus yleisestä katsomustavasta kuin merkki siitä, että herännäisyys olisi työnnetty vielä pietismiäkin vieraammalle linjalle”. Kares myös väitti, että Suomessa pietismiä ei Ruotsin tapaan lainkaan vieroksuttu. Kareksen artikkelissa ei käy ilmi, että hän olisi tuntenut Johan Samuel Pajulan suomalaista pietismiä käsitellyttä virkaväitösvirkkaa tai hänen muuta tuotantoaan. Kares loi kuvaa, että oli olemassa myöhempi herännäisyys, joka oli osa varhaisemman herännäisyyden historiallista jatkumoa. Kuitenkin Pajula oli esittänyt suomalaisen uskonnollisen liikehdinnän olleen monimuotoinen ilmiö jo 1700-luvulla.³⁵ Kareksen esityksen yksi perusongelma on, että hän ei erottanut toisistaan rahvaan herätysliikettä eli herännäisyyttä ja 1850-luvulta alkaen syntyneitä ja Saksasta omaksuttua eliitin herännäis-beckiläistä raamattufundamentalismia. Kares puhui vain herännäisyydestä yleensä. Kareksen esitelmässään tekemiin moniin huomautuksiin on vaikea tarttua siksi, että hän ei selkeästi tuonut esille, minkä vuosisadan pietismistä hän kulloinkin puhui eikä pyrkinyt tarkastelemaan herännäisyyttä tutkijan silmin, vaan esittämään oman tulkintansa herännäisliikkeestä Suomen kansan

sydämen äänenä ja suomalaisen ”kansan” kuvastajana. Näin herännäisyys ei ollut hänelle saksalaisen pietismin sukulais- vaan rinnakkaisilmiö. Saksalaisista pietismistä ja herännäisyyttä yhdisti Kareksen mukaan kuitenkin yksi perusseikka: elämän vaatimus kuolleen ajan keskellä. Ideana näyttää siis olleen, että luterilaisen kirkon vuosisatainen työ Suomessa oli tuottanut vain ”kuolleen ajan”, ja uskonnollisen ”elämän vaatimus” ei olisi ollut kirkon julistuksen tai uskonnollisten herätysliikkeitten yleinen piirre vaan herännäisyyden erikoisominaisuus.³⁶

Taistelevan kansan kristillisuus ja sydämen rintama

Seuraavaksi Kares siirtyi puhumaan itsestään selvänä pitämästään herännäisyyden kansallisesta merkityksestä. Uudessa tilanteessa herännäisyystulokinta rikastui ajan elementeillä: herännäisyys olikin sodan ja taistelun kristillisyyttä.

– herännäisyys lienee päässyt sen tähden niin lähelle kansamme sydäntä, että kirkkomme kristillisuus koki herännäisyyden suuressa murroksessa tavallaan samaa, mitä suomalainen isänmaallisuus on kokenut nyt käydyissä sodissa. Siinä on paljon ennen tärkeänä pidettyä ja kauniilta näyttävää mennyt pirstaleiksi, palanut heininä ja olkina, mutta se karu ja yksinkertainen, mikä on jäänyt jäljelle, on totuudellista, syventynyttä ja sikäli sydäntä lämmittävää.

Niinpä Kares esitti, että herännäisyys oli suomalaisen kansakunnan historian elimellinen osa ja ”vain sen yhteydessä syvimmiltään ymmärrettävissä”.³⁷ Mitä Kares tällä tarkoitti vuonna 1943? Herännäisyys oli taistelevan kansan taistelevaa kristillisyyttä. Sodan aikana oli toistuvasti tullut esiin, että koetelemuksissa kristillinen julistus muuttuu arkisen koruttomaksi, mutta samalla elämää antavaksi. Tällaista sodan ja kilvoituksen kristillisyyttä oli Kareksen mukaan herännäisyys.³⁸

Kares viittasi ruotsalaisen Nils Bolanderin (1902–1959), myöhemmän Lundin piispan, kirjoitukseen Paavo Ruotsalaisesta. Bolander pohti, miksi suomalaiset ovat kyenneet taistelemaan meneillään olevassa sodassa niin urhoollisesti. Tärkein tekijä oli Bolanderin mukaan jäänyt mainitsematta: Paavo Ruotsalaisen, Suomen kansan herättäjän nimi. ”Tä-

mä mies oli sydämen rintaman, Suomen hengellisen Mannerheim-linjan perustaja”. Myös Kareksen mielestä herännäisyyden suoranaisten kansallinen merkitys löytyi juuri sydämen rintaman rakentamisesta.³⁹ Kiinnostavaa on, että kaikkien niiden tieteellisten ja yhteiskunnallisten vaikutusten lisäksi, joita herännäisyyden väitettiin tuottaneen, myös suomalaisten urhoollinen sotiminen liitettiin Paavo Ruotsalaiseen sekä yhteen suomalaisen herätysliikkeeseen.

Eino Murtorinne on huomauttanut, että eräiden herännäispiirien osallistuminen sotaan vuonna 1918 loi lähes ”myytinomaiseksi” muodostuneen käsityksen herätysliikkeiden, varsinkin heränneiden, kansallisesta merkityksestä. Tätä korosti myös jatkosodan aikana Kares, joka vuoden 1918 sodan aikaan oli 14-vuotias nuorukainen. Hän kertoi lähestyneensä kirjeitse Mannerheimiä vuonna 1937 tiedustellen, oliko kenraalille muodostunut vapaussodan aikana mitään käsitystä herännäisyyden kansallisesta merkityksestä. Mannerheim oli kohteliaasti vastannut valitellen kahdenkymmenen vuoden häivyttäneen muistista paljon yksityiskohtia.

32 Kares 1945, 222–223.

33 Kares 1945, 224–225. Aron Gustaf Borg, Limingan kirkkoherra, Kuopion tuomiorovasti pappissäädyn valtiopäivämies ja aiempi eksegetiikan professori, kirjoitti Lillelle 1860: ”sanokoon Schauman mitä sanoo, se [Pawoittiska Pietism] on kristinuskon vastainen harhaoppi”. A. G. Borg B. O. Lillelle 1860, SL5A. Historiska och litteraturhistoriska arkivet, Originalbrev till B. O. Lille; Luukkainen 2000, 106–107.

34 Kares 1945, 225–226; Kotivuori 2005.

35 Teologisessa tiedekunnassa ”myöhemmän herännäisyyden” edustajat, historianitutkimukseen perehtymättömät Erkki Kaila sekä teologian esikäsitteiden apulainen, ja eksegetiikan professori August Tötterman hylkäsivät Paavulan kirkkohistorian professorin virkaa varten laatiman väitöskirjan, vaikka vastaväittäjänä toiminut Herman Råbergh oli jo hyväksynyt sen. HYKA, TTA, tdk ptk 12.5.1898, § 1

36 Kares 1945, 228–230. *Päiväkirjassaan* vuodelta 1958 Kares sen sijaan kirjoittaa, että toistupalaisuuden vaikutuspiirissä olleet papit luopuivat ”usein ns. bekkiläisyyden väliportaana kautta herännäisyyden taistelurintamasta. Vuosisadan [1800-luvun] päättyessä tämä herännäisyyden oikeistosiiven kirkkoonsulautumisprosessi alkoi jo olla loppuun suoritettu”. Kares 1958, 68.

37 Kares 1945, 233.

38 Kares 1945, 235.

39 Kares 1945, 243–245. Kares ei anna Bolanderin julkaiseman artikkelin tarkempia lähdetietoja.

Yleisenä vaikutuksena jäi minulle, että körttiläiset olivat erinomaisia sotilaita ja kuinka voisikaan olla toisin, kun syvästi uskonnolliset ja isänmaataan rakastavat kansalaiset ottavat osaa taisteluun, jossa kaikki ne aatteet ovat vaarassa, jotka antavat kristitylle elämänarvon. Ja varmaa on, että heidän jalo esimerkkinsä kannusti muitakin ja oli omiaan kohottamaan koko valkoisen armeijan siveellisen tason sille korkeudelle, jossa se sodan aikana oli.

Kares viittasi myös suojeluskuntien komentajaan, jääkäri Lauri Malmbergiin (1888–1948), jonka mukaan körttiläiset ja muut syvästi uskonnolliset sotilaat ovat todella hyviä sotilaita.⁴⁰

Esitelmässään Kares kiinnitti huomiota myös 1840–1850-lukujen herännäisyyden kriisiin. Hän kertoi ”viime aikoina” tulleen ajatelleeksi, että tämä kriisi oli tarkoittanut herätysliikkeen syventymistä evankeliumin hengessä. Kriisillä Kares ei kuitenkaan tarkoittanut johtajuuskriisiä, eikä hän maininnut, kuinka herännäistaustaiset papit 1850-luvulta alkaen, uranuurtajana Alfred Kihlman (1825–1904), löysivät Tübingenin yliopiston professori Johann Tobias Beckin (1804–1878) raamattuteologian. Nykyajan kielenkäytössä Beckin ja suomalaisten beckilläisten edustama teologia oli uskonnollista fundamentalismia. Sen teologia oli uskon teologiaa, jonka ajateltiin löytyvän Raamatusta. Tämän ”uskon teologian” ilmentymä oli esimerkiksi Erkki Kailan vuonna 1895 ilmestynyt väitöskirja, jonka tautologisen määritelmän mukaan usko oli kristillistä tietoa, joka syntyi uskosta.⁴¹

Kares viittasi 1840–1850-lukujen kriisillä vain heränneiden ja Fredrik Gabriel Hedbergiin (1811–1893) personifioituneeseen evankelisuuden välisiin uskonnollisiin kiistoihin. Tämä kiista koitui Kareksen mielestä kuitenkin eduksi herännäisyydelle, kun Hedbergin evankelisuus alkoi saada ”määräviä vaikutteita” aikansa yleisistä evankelisista virtauksista. Kares antoi ymmärtää, että evankelinen liike irtaantui näin ”suomalaisuudesta”. Malmbergin johtama herännäisyys sen sijaan ”syveni evankeliumin käsittämisessä pysyen kiinteästi herännäisyyden pohjalla ja joutui siten säilyttämään ja syventämään kristillisyydenkäsitteensä historialliset, suomalaiset elämäntunnot.”⁴²

Lopuksi Kares siirtyi yleisellä tasolla tarkastelemaan, miten herännäisyys on uskonharjoituksen lisäksi syvästi vaikuttanut Suomen kansan muuhunkin elämään, ja kysymään, miten tämä vaikutus on ollut mahdollinen. Vastaus oli yksinkertaisesti se, että herännäisyys oli noussut ”Jumalan armotekona kiinteästi kansamme historiallisen kehityksen perustalta”. Kareksen ”kirkkohistoriallinen” vastaus oli siis uskonnollinen: herännäisyys oli Jumalan armoteko. Tästä näkökulmasta oli Kareksen mielestä ymmärrettävissä herännäisyyden saavuttama merkitys yleisessä suomalaisessa hengenelämässä ja isänmaan rakennustyössä.

Loppupäätelmänään Kareksen oli ”pakko todeta”, että herännäisyydestä, entisestä Tuhkimosta olikin löydetty kuninkaanmorsian. Tässä kohonneessa arvostuksessa oli tosin vaarana, että herännäisyys sulautuu liiksi maailmaan ja ”menettää siten juuri sen erikoisen voimansa, mitä Jumala on aseanaan kansamme kohdalla käyttänyt”. Uusi herännäisyyden positiivinen arviointi oli kuitenkin ”mitä kehottavin merkki”. Kares myös arveli, että tulevassa eurooppalaisessa henkien kamppailussa Suomen kirkon panos olisi Jumalan herätysliikkeille antamat ihmeelliset aarteet.

Ja ehkei ole liioiteltua ajatella, että siinä suuressa henkien taistelussa, mikä juuri kristillisen totuuden kohdalla on Euroopalla edessään, Suomi voisi elävän Jumalan välikappaleena olla ajan merkki ajallaan. Jos niin tulee käymään, silloin Suomen kirkon panoksena siinä henkien taistelussa tulevat varmaankin olemaan juuri ne ihmeelliset aarteet, jotka Jumala hengellisten liikkeiden kautta on kansallemme lahjaksi antanut.⁴³

Kares kirjoitti myöhemmissä muistelmissaan, että kirkkohistoriallisessa tutkimustyössä objektiivisuus ja kriittisyys ovat ensiarvoisen tärkeitä, mutta kirkkohistoriassa tarvitaan myös muuta: kykyä nähdä ja eläytyä.⁴⁴ Kareksen kirkkohistorian professuuria varten julkaiseman kirjan herännäisyyksäsittely kertoo, että ”näkeminen ja eläytyminen” ylittivät objektiivisuuden ja kriittisyyden vaatimukset. Kares, jota piispa Eino Sormunen, professori Osmo Tiililä ja Herättäjä-yhdistys ajoivat kirkkohistorian professoriksi Helsingin yliopistoon, ja jonka kaik-

ki vuoden 1947 teologian professorit paitsi Aarno Maliniemi olivat valmiit hyväksymään henkilökohtaiseksi ylimääräiseksi professoriksi, oli Oikean teologian myytille keskeisen herännäisyystulkinnan edustaja, mutta myös sen uusintaja. Sota-ajan tilanteessa Kares esitti heränneiden uskonnollisen kansanliikkeen taistelun kristillisyydeksi, Paavo Ruotsalaisen sydänten Mannerheim-linjan luojaksi ja kuvasi vain heränneitä esimerkillisiksi sotilaiksi. Karekselle ”kirkkohistoria” oli uskonnollisella käsitteistöllä operoiva tapa tarkastella paitsi historiaa myös hänen omaa aikaansa, ei osa tuon ajan yleisten kriteerien mukaista historiantutkimusta.

Tarja-Liisa Luukkanen, dos.
tarjaliisa.luukkanen@gmail.com

LÄHTEET JA KIRJALLISUUS

- Helsingin yliopiston keskusarkisto
Kanslerin virantäyttöasiakirjat
Konsistorin pöytäkirjat
Teologisen tiedekunnan arkisto
Teologisen tiedekunnan matrikkeli
Teologisen tiedekunnan pöytäkirjat
- Barthes, Roland
1994 *Mytologioita*. Eurooppalaisia ajattelijoiota: Barthes. Helsinki: Gaudeamus.
- Bergroth, Elis
1895a ”Vastaus piispa Gustaf Johanssonille”. *Vartija* 5/1895, 186–193.
1895b ”Piispa Johanssonin kirjoitusten johdosta”. *Vartija* 7–8/1895, 264–274.
1903 *Suomen Kirkko*. Jälkimmäinen osa. Porvoo: WSOY.
- Eilola, Jari & Salonen, Kirsi
2014 ”Kirkko ja uskonto kansakunnan selkärankana”. *Kansallisten instituutioiden muotoutuminen: Suomalainen historiakuva Oma maa -kirjasarjassa*. Toim. Petri Karonen & Antti Rähä. Historiallisia Tutkimuksia 267. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 56–82.
- Gee, James Paul
2012 *Social Linguistics and Literacies: Ideology and Discourses*. London: Routledge.
- Gellner, Ernest
1983 *Nation and Nationalism*. Oxford: Blackwell.
- Heininen, Simo
2005 ”Maliniemi, Aarno (1892–1972) kirkkohistorian professori, kirjastonhoitaja”. *Suomen kansallisbiografia* 6. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 440–442.
- Hobsbawm, Eric
1989a ”Introduction, Inventing Traditions”. *The Invention of Tradition*. Eds. Eric Hobsbawm & Terence Ranger. Cambridge: Cambridge University Press, 1–14
1989b ”Mass-producing Traditions: Europe 1870–1914”. *The Invention of Tradition*. Eds. Eric Hobsbawm & Terence Ranger. Cambridge: Cambridge University Press, 263–307.
- Huhta, Ilkka
2004 ”Kares, Olavi (1903–1988) Kuopion piispa, herännäisjohtaja”. *Suomen Kansallisbiografia* 4. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 799–802.

40 Kares 1945, 245–247.

41 Kares 1945, 237; Murtorinne 1986, 135–138, 173–178; Murtorinne & Rasila 2005, 135–136. Schwarz 2005, 79, 70; Old 2007, 136, 137. Suomalaisista beekiläisistä Luukkanen 2016, 200–201.

42 Kares 1945, 239.

43 Kares 1945, 247, 249.

44 Kares 1975, 99.

- Ijäs, Matti
1993 *Jaakko Gummerus kirkkohistoriantutkijana*. Diss. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 165. Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura.
- Ingman, Anders Wilhelm
1877 *Kuulemaan sitä julkista esitelmää jolla. – – Gustaf Johansson Yliopiston juhlasalissa virkaansa astuu – –*. Helsinki: J. C. Frenckell ja Poika.
- Juva, Mikko
1960 *Valtionkirkosta kansankirkoksi: Suomen kirkon vastaus kahdeksankymmentäluvun haasteeseen*. Helsinki: WSOY.
- Kares, Olavi
1943 *Heränneen kansan vaellus 2*. Helsinki: WSOY.
1945 *Eräitä kirkkohistoriallisia näköaloja*. Helsinki: WSOY.
1958 *Päiväkirja*. Helsinki: WSOY.
1978 *Myrskyä ja tyventä: Muistelmia vuosilta 1939–1952*. Helsinki: WSOY.
- Kotivuori, Yrjö
2005 "Gustaf Toppelius". www.helsinki.fi/ylioppilasmatriikkeli/henkilö.php?id=U952 (16.3.2016).
- Lehtiö, Pirkko
2004 *Nainen ja kutsumus: Naisteologien tie kirkon virkaan 1800-luvun lopulta vuoteen 1963*. Jyväskylä: Gummerus.
- Luukkanen, Tarja-Liisa
1993 *In Quest of Certainty: A. F. Granfelt's Theological Epistemology*. Diss. Helsinki: Luther-Agricola-Gesellschaft.
2000 *B. O. Lille ja kirkkohistorian opetuksen alkuvaiheet Aleksanterin yliopiston teologisessa tiedekunnassa*. Historiallisia Tutkimuksia 207. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
2005 *Sääty-ylioppilaasta ensimmäisen polven sivistyneistöön: Jumaluusopin ylioppilaiden sukupolvikehitys ja poliittis-yhteiskunnallinen toiminta 1853–1918*. Historiallisia Tutkimuksia 218. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
2013 "Lars Stenbäckin pietistipedagogiikka ja J. V. Snellmanin siitä esittämä kritiikki". *Teologinen Aikakauskirja* 118:3, 317–333.
2014 "E. G. Palmén och 1800-talets svenskspråkiga förnyare av teologin." *Historiska och litteraturhistoriska studier* 89. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, 89–111.
- 2016 *Axel Adolf Laurell ja Oikean teologian myytti*. Diss. Acta Universitatis Ouluensis. Humaniora B 135. Oulu: Oulun yliopisto.
- Murtorinne, Eino
1986 *Suomalainen teologia autonomian kautena (1828–1918)*. Helsinki: Gaudeamus.
2006 "Valistuksesta herätysliikkeisiin". *Kristinusko Suomessa*. Toim. A. Laitinen. Helsinki: Suomalainen Teologinen Kirjallisuusseura, 119–134.
2009 "Sisällissodan vaikutus teologiseen tutkimukseen." *Sisällissota 1918 ja kirkko*. Toim. Ilkka Huhta. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 212. Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura.
- Murtorinne, Eino & Rasila, Viljo
2005 "Kihlman, Alfred (1825–1904) liikemies, uskonnonopettaja, professori". *Suomen kansallisbiografia* 5. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 135–136.
- Mäkinen, Kari
2007 "Sormunen, Eino (1893–1972) Kuopion piispa, dogmatiikan ja siveysopin professori". *Suomen kansallisbiografia* 9. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 201–204.
- Mäkisalo, Martti
1992 *100 vuotta toisinajattelua: Vartija-lehden historia*. Helsinki: Yliopistopaino.
- Nokkala, Immo
1986 *Ehtoollispakkokysymys Suomessa 1818–1910*. Diss. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 137. Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura.
- Old, Hughes Oliphant
2007 *The Reading and Preaching of the Scriptures in the Worship of the Christian Church*, vol. 6. The Modern Age. Grand Rapids, MI: Eerdmans.
- Overing, Joanna
1997 "The Role of Myth: An Anthropological Perspective, or: 'The Reality of the Really Made-Up'". *Myths and Nationhood*. Ed. Geoffrey Hoskings & George Schöpflin. New York: Routledge.
- Pajula, Johan Samuel
1898 *Pietismi ja uskonnolliset liikkeet Suomessa vv. 1686–1772*. *Akademiallinen väitöskirja* [virka Väitöskirja]. Hämeenlinna: Hämeen Sanomien kirjapaino.
- Palmén, E. G.
1913 "Muutamia tietoja teologisesta tiedekunnasta 1828–1852". *Tutkimuksia Suomen kirkkohistorian alalta*

- piispa Herman Råberghille*. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 11. Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura.
- Pirinen, Kauko
1975 ”Aarno Maliniemi”. *Suomalainen tiedeakatemia: esitelmät ja pöytäkirjat 1973*. Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia, 91–98.
- Råbergh, Herman
1892 Ohjeita Jumaluusopillisen tiedekunnan jäsenille. Weilin & Göösin kirja-painossa. [säilynyt Kaisa-kirjastossa, Helsinki, Teologisen tiedekunnan opinto-oppaat, K3 Varia 05 B]
- Saarenheimo, Eero
2001 ”Aspelin-Haapkylä, Eliel (1847–1917) estetiikan ja nykyiskansain kirjallisuuden professori, valtioneuvos”. www.kansallisbiografia.fi/kb/artikkeli/3125 (15.3.2016).
- Schwarz, Hans
2005 *Theology in Global Context: The Last Two Hundred Years*. Grand Rapids, MI: Eerdmans.
- Schöpflin, George
1997 ”The Function of Myth and a Taxonomy of Myths.” *Myths and Nationhood*. Ed. Geoffrey Hoskings & George Schöpflin. New York: Routledge.
- Smith, Anthony D.
1993 *The Ethnic Origins of Nations*. Oxford: Blackwell.
1998 *Nationalism and Modernism: A Critical Survey of Recent Theories of Nations and Nationalism*. London: Routledge.
- Soikkanen, Timo
2002 ”Ruutu, Yrjö (1887–1956) poliitikko, kansainvälisen politiikan professori, kouluhallituksen pääjohtaja, Yhteiskunnallisen korkeakoulun rehtori”. *Suomen kansallisbiografia* 8. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 437–441.
- Sulamaa, Kaarle
2004 ”Kares, Kaarlo Rietrikki (1873–1942) rovasti, kansanedustaja”. *Suomen kansallisbiografia* 4. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 798–799.
- Wiirilinna, Annikki
1969 ”Sananjulistajan tutkijan elämäntyö kielimuurin takana – silti keskelläämme”. *Keskipohjanmaa* 4.3.1969. http://www.kokkola.fi/palvelut/kirjasto/kotiseutuaineisto/wiirilinna/fi_FI/sananjulistajan_tutkijan_elamantyo_kielimuurin_takana-silti_keskellamme/ (17.3.2016).